

ЛЕКЦІЯ №1

МІФОЛОГІЧНА І НАРОДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

План

1. Формування первісних уявлень про душу. Виникнення і суть анімізму.
2. Душа у віруваннях стародавніх єгиптян.
3. Психологія Стародавнього Китаю.
4. Психологія самовдосконалення. Релігійні ідеї Стародавньої Індії.
5. Старослов'янські міфологічні вірування в душу.

1. Формування первісних уявлень про душу. Виникнення і суть анімізму

Відтворення первісних форм уявлень про душу в ранні періоди людської історії стає можливим на основі аналізу археологічних даних, старовинних ритуалів, даних фольклору, первісного мистецтва. З того віддаленого часу, коли люди ще не мали ніякого поняття про будову свого тіла, прийшли до того уявлення, що їхнє мислення і відчуття є діяльністю не їхнього тіла, а якогось особливого начала – душі, що перебувало в цьому тілі і залишало його при смерті. Душа визнається існуючою у всіх природних тілах, явищах та визначає їхні метаморфози. Такий рівень розуміння природи і самої душі було названо *анімізмом*. Вперше термін «анімізм» запропонував німецький вчений Г. Шталь, під яким розумів вчення про безособове життєве начало – душу, яка зумовлює життєві процеси і є скульптором тіла.

Стародавні люди поділяли душу на два види:

- 1) *особиста душа* - людський образ, який нагадує повітря, пару, тінь. Така душа входить в тіло і виходить з нього, здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживих речей, оволодіваючи ними, впливаючи на них, виступала причиною життя;
- 2) *тілесна душа* - може переходити в навколишнє середовище: в одяг, прикраси, зброю, житло. Органи в яких містилася тілесна душа у різних народів були різними: нирки, кров, волосся, нігті, слина, поцілунок – акт змішування душ. Первісні народи вірували в те, що, одягаючи хутро тварини, перо птаха, навіть маску, що відтворює певну тварину, вони разом з цим набувають властивостей цих тварин.

Тісно пов'язаним із анімізмом були вірування *метемпсихоз* (як віра у здатність душі виходити із тіла і повертатися у нього) та *метаморфоза* (віра у послідовне втілення душі в різні істоти і предмети).

В Стародавньому світі існували *вікові ініціації* – система обрядів, пов'язаних з переходом юнаків і дівчат до рангу дорослої людини. Поза ініціацією людина залишається незрілою в свідомості спільності, хоч біологічно вже є дорослою.

2. Душа у віруваннях стародавніх єгиптян

Джерелами уявлень про душу в Стародавньому Єгипті є тексти, що пов'язані з ритуалами поховань та піклування про душу мертвої людини, а також літературні твори Геродота «Історії», Плутарха «Про Ізиду та Озіріса».

Описання механізму психічної діяльності міститься в єгипетському творі «Пам'ятник мемфійській теології» (кінець 4 тис. до н.е.). Керівником та творителем всього існуючого, вселенським архітектором є бог Птах, щоб люди не планували, не говорили, їх серцями та язиком керує він. Значення органів відчуттів, таке: Боги створили зір очей, слух вух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю, а серце дає шлях свідомості. Це висновок про те, що умовою будь-якої свідомості є діяльність центрального тілесного органу. Птахом створені були всі роботи, всі мистецтва, творіння рук, ходіння ніг, але плани свої він реалізував за допомогою тіла, що діє в силу власної будови, в якій периферичні органи з'єднані з центральним, з якого виходять свідомість і мова. Для древніх єгиптян явища та сили природи уявлялися втіленням або помешканням різноманітних духів. Смерть розглядалася як перехід до іншого, кращого життя, однак в момент смерті відбувається порушення єдності тіла та душі людини. Душа на певний час покидала тілесну оболонку і вирушала у мандрування в загробному світі. Суть людини бачилась єгиптянами як сполучення духовного та природного єства, мислительної та фізичної сили. Людина складалася із шести компонентів: тіла (хет), душі (ба), тіні (хайбет), мумії (сах), імені (рен), ка (двійник, невидима схожість). З усіх компонентів «ка» вважається найбільш стародавнім, він народжується разом з людиною, всюди слідує за нею, але не вмирає разом з нею. Цей двійник може жити в могилі, тому її називали «оселею ка», якщо мумію пошкоджено, «ка» переселяється до статуї, яка повинна якомога краще передавати схожість з оригіналом. «Ка» вимагає харчі, які приносять на могилу до

покійника. «Ба» зображувалась у вигляді птаха з людською головою і була втіленням розумової частини душі.

3. Психологія Стародавнього Китаю. Китайська стародавня психологія має своїм основним предметом відношення традицій і вчинку, одним з основних понять виступає *гуманність* (Жень), яка є моральним принципом, що визначає відносини між людьми як в суспільстві, так і в сім'ї. Гармонією між людьми, від якої залежить благо суспільства є *Дао* – це вихідна основа буття, що безпосередньо спрямовує поведінку людини, його можна досягнути не докладаючи великих зусиль, варто лише дотримуватися традиційного ритуалу і церемоній. Китайці сповідували любов до людей, розкриття справжньої природи людини шляхом освіти та самовдосконалення.

Високого успіху досягла древньокитайська медицина, яка в ту далеку епоху перетворилася в цілу систему наукових знань. Традиційна китайська медицина виходила з уявлень про людину як макрокосмос, що відображає гармонію космічних сил та ритмів: джерел Інь та Янь (жіночого та чоловічого), 5 стихій (5 внутрішніх органів та 5 органів чуття) та різноманітних видів енергії – Ці. У всіх країнах Сходу вирішальне значення відводилося кровообігу, а основою життя вважалися два початки: рідина крові та повітря. У китайських медичних джерелах («Книга про внутрішнє» 8 ст. до н.е.) головним органом, князем тіла, вважалось серце, а за основу життєвих початків приймається повітряно подібний початок *Ці*, який змішуючись у організмі з іншими складовими частинами, виконує не тільки фізіологічні, а й психічні функції, він повідомляє людині дар мови та рухає думками. Вважали, що думки локалізувалися у серці, а почуття у печінці. Від медиків пішло вчення про *темперamenti*, за основу якого приймали три елементи: повітряно подібний початок Ці, жовч (інколи кров) та слиз.

Відповідно люди, в залежності від переважання одного із елементів, поділялися на декілька типів:

- 1) з переважанням жовчі (чи крові): сильний, хоробрий, схожий з тигром;
- 2) з переважанням Ці: неврівноважений, рухливий, схожий з мавпою;
- 3) з переважанням слизу: повільний, малорухливий, схожий з черепахою.

В стародавньому Китаї великий вплив на розвиток психології мала філософсько-релігійна течія – конфуціанство. Її засновник **Кун-Фу-Цзи (Конфуцій)** (551 – 479 рр. до н.е.) підкреслював важливість збереження традицій, для цього людина повинна

виховувати, вдосконалювати себе у вчинкових актах, саме тоді вона діятиме згідно з ритуалом, а це є досягненням стану середини, стану гармонії, розквіту всього існуючого. Щира людина – результат самотворення, самовиховання. Початок для досягнення стану середини і гармонії – шана у відношенні до батьків. Моральні правила для буденного життя Кун-Фу-Цзи відобразив у творі Книга про шанування батьків. Філософ вказував, що поява характерологічних рівнів психіки головним чином залежить від виховання. Людина не народжується зі знаннями, вона їх отримує в результаті навчання. Сутність душі натуральна за своїм характером, вона досконала в собі, але в складностях життя вона забруднюється. Звільнення душі від цього бруду є шляхом самовдосконалення. В житті Конфуцій утримувався від чотирьох речей:

- не вдавався до пустих роздумів;
- не був категоричний у своїх судженнях;
- не виявляв впертості;
- не думав про себе особисто.

Конфуцій надавав великого значення музиці – найкращому засобу зміни поганої вдачі та звичок, а головну роль відводив етикету – правилам благопристойності в різних життєвих ситуація.

Стародавній китайський філософ **Лао-Цзи** (579-499 рр. до н.е.) у відношенні до принципу Дао висуває *теорію нероблення*, що має своєю метою досягнення спокою. Утримання від змін, від володіння речами, знецінення вольових зусиль, пропагування безпристрасності, повернення до Дао робить людину досконалою, справедливою, благородною.

Сюнь-Цзи (приб. 298-238 рр. до н.е.), заперечував вродженість таких позитивних моральних якостей, як співпереживання, скромність та ін. Філософ вважав, що людина від природи зла, а доброта – це продукт виховання, якщо було б навпаки, то людей не треба було виховувати, для чого прагнути до того, що вже є у тобі. Характер людини схожий до глечика, що виробляється майстром з глини.

Мо-Цзи (480-400 рр. або 475-395 рр. до н.е.) у своєму «Каноні» висуває і обґрунтовує вперше в китайській науці категорії Гу (причина) та Аей (подібність, аналогія). Твердить, що на основі минулого пізнаємо майбутнє, на основі ясного пізнаємо приховане. Він сповідав принцип загальної любові, критикував конфуціанство,

виступав проти вродженого знання, справжні знання – це тільки одержані в процесі практичної діяльності. Речі, які існують навколо нас, мають об'єктивний характер і незалежні від нашої свідомості. Людська свідомість виникає в результаті діяльності органів відчуття та мислення. Отже, головні ідеї китайської психології: гуманність, доброта і щирість. Але китайці не обійшли своєю увагою і такі важливі теми світової психології як почуття (чуттєвість, чутливість), самосвідомість, моральна поведінка, сприйняття і уява (уявлення). Надають також велике значення почуттям, які, на думку китайських мудреців, належать і зовнішньому світі. Для китайців завжди думка повинна бути сердечною, пронизаною почуттями, чим сильніше почуття, тим ясніша свідомість.

Основні правила тибетського виховання:

Найважливіше - ніяких принижень і тілесних покарань. Єдина причина, чому б'ють дітей - вони не можуть дати здачі.

- **Перший період: до 5 років** з дитиною потрібно поводитися «як з царем». Забороняти нічого не можна, тільки відволікати. Якщо малюк робить щось небезпечно, то зробити перелякане обличчя і вигукнути щось, наче з переляку. Дитина чудово розуміє таку мову. У цей час закладаються активність, допитливість, цікавість до життя. Дитина ще не здатна вибудовувати довгі логічні ланцюжки. Наприклад, вона розбила дорожку вазу і не розуміє, що для придбання такої вази потрібно багато працювати, заробити грошей. Покарання малюк сприйме як придушення силою. Ви навчите його не бити вази, а підкорятися тому, хто сильніший. Воно Вам треба?

- **Другий період: з 5 до 10 років.** У цей час з дитиною потрібно поводитися «як з рабом». Ставити перед нею завдання і вимагати їх виконання. Можна карати за невиконання (але не фізично). У цей час активно розвивається інтелект. Дитина повинна навчитися прогнозувати реакцію людей на її вчинки, викликати позитивне ставлення до себе і уникати прояву негативного. У цей час не бійтеся навантажувати дитину знаннями.

- **Третій період: з 10 до 15 років.** Як поводитися з дитиною? Як з рівною собі. Не на рівних, а саме «як з рівною», адже Ви все одно маєте більше досвіду і знань. Радьтеся з малюком з усіх важливих питань, надавайте і заохочуйте самостійність. Свою волю нав'язуйте в «оксамитових рукавичках» в процесі обговорення, підказками, порадами. Якщо Вам щось не подобається, то акцентуйте увагу дитини на негативних наслідках, уникаючи прямих заборон. У цей час формується самостійність і незалежність мислення.

- **Останній період: з 15 років.** Ставтеся до дитини з повагою. Виховувати її вже пізно, і Вам залишається тільки пожинати плоди своєї праці.

Які ж наслідки може викликати недотримання цих правил?

- Якщо «придушувати» дитину до 5 років, то Ви обмежуватимете її життєву активність, цікавість до життя, інтелект. Привчіте малюка бездумно і звично підкорятися грубій силі. Зробіте з нього легку жертву для всякого роду негідників.

- Якщо Ви будете продовжувати сюсюкати після 5 років, то дитина виросте інфантильною, нездатною до праці і взагалі до духовного розвитку.

- Якщо Ви будете опікати дитину як маленьку після 10 років, то вона виросте невпевненою, буде залежною від більш самостійних друзів, які не завжди можуть добре впливати.

- Якщо Ви не будете поважати дитину після 15 років, то вона Вам цього не пробачить і піде назавжди при першій можливості.

4. Психологія самовдосконалення. Релігійно-філософські ідеї Стародавньої Індії

Головною ідеєю в стародавній Індії виступала людина, яка пізнавала себе, свої діяльнісні можливості. Найперше вона звернулася до чуттєвих властивостей своєї психіки, щоб одержати насолоду від їх функціонування. Для людини відкрився великий світ відчуттів. Фантазія доповнювала обмежені можливості психофізіології органів чуття і виводила на простір максималістичного бачення і переживання предметно-чуттєвого світу. Позитивні відчуття кликали до себе людину. Вона створювала своїх героїв та богів, які перебували, зокрема в стані еротичної насолоди величезну кількість років. Психологія набувала фантастичного вираження. Метою такого *самовдосконалення* було володіння душею і тілом, що передбачало опору на детально розкриті психологічні механізми. Вдосконалення має остаточною метою злиття з вищим буттям – *Брахманом*, якого можна досягти важким подоланням своєї природи, спрямованої до чуттєвого світу. Провідна лінія в психології Стародавньої Індії – вчинок як оволодіння тілом і духом для досягнення вищого рівня буття, а саме стану *нірвани*. Цей стан є значною концентрацією психічних зусиль людини в її спробах абстрагуватися від зовнішнього світу з його просторово-часовою

нескінченністю і від багатоманітності психічних проявів, не знехтувавши ними, а надавши їм буттєвого смислу.

В Індії проблема душі розглядалася перш за все як етична з точки зору правильної поведінки, самовдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятими були догмати про переселення душ. В цьому руслі складався основний зміст виниклих в 6 ст. до н.е. релігійних учінь джайнізму та буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки виражали певні погляди на душевні явища в їх відношенні до тілесних. **Джайнізм** вважав тіло джерелом неволі душі. **Буддизм** заперечував душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, змінюючих один одного станів. Величезний вплив на розвиток філософії та психології мав буддизм, що виник у 4 ст. до н.е.

Будда Шак'ямуні (принц Сідхартха Гуатама, 566-476 рр. до н.е.) – першозасновник буддизму. Будда в перекладі означає Просвітлений.

Ядро поглядів Будди складає *чотири благородних істини*:

- істина страждання;
- істина причини;
- істина звільнення;
- істина шляху.

Істина страждання – все у світі минає, не має постійної субстанції і тому повне скорботи. Істина причини – причиною страждання є жадання буття, бажання, пристрасті, потяги. Істина звільнення – звільнитися від страждань можна лише відмовившись від бажань, пригнітивши в собі пристрасті. Істина шляху – для досягнення спасіння необхідно виключитися з кола перевтілень, досягнути стану нірвани. Філософські школи Санкх'я, Веданта, Йога, Міманса, Ньяя, Вайшемика також підкоряли вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції. Істинне Я – це не тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспанья чи уві сні, а особлива інтуїтивна свідомість. В ньому суб'єкт і об'єкт, зовнішнє та внутрішнє не відрізняються. Інша школа – **Йога** – вчила, що для досягнення істинного пізнання необхідно подавити всі види психічної діяльності, що його затемняють. Йога виробила систему прийомів (так званий 8-річний шлях), що включала спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання та ін.), а потім і внутрішніх психічних актів – увагу і мислення. Прагнення вирішити

етичні питання визначало великий інтерес до психології індивіда. Розроблялися спеціальні прийоми розрізнення психічних станів і навіть керування ними. В основі ряду індійських теорій розумової діяльності лежить ідея нерозривного зв'язку органу пізнання з об'єктом пізнання. Ці теорії розглядали декілька форм зв'язку органа відчуття з об'єктом. Так, **Ньяїкі** виділяли:

- 1) спілкування з усіма індивідуальними об'єктами даного класу;
- 2) спілкування з об'єктом через його образ, що оживляється у пам'яті;
- 3) спілкування з найтоншими минулими та майбутніми об'єктами, що викликається шляхом заглибленого розмірковування.

Перший спосіб – споглядання загального; другий спосіб – асоціація (зорове сприймання сандалового дерева викликає спілкування з його запахом), третій спосіб – йогівське сприймання. Пізнавальний акт тлумачився як такий, що не тільки спрямований на яку-небудь об'єктивну сферу, але й не відокремлений від неї. Те, що пізнається може з'явитися тільки разом з вкладеним у нього пізнаваним.

В індійській літературі здавна розрізняли *дві форми сприймання*: 1) невизначене (нірвікалпа); 2) визначене (савікалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє уявлення про предмет при його контакті з органом, друге – розчленоване, що втілюється у мовних структурах. Представники школи **Веданта** розуміли під невизначеним сприйманням хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких не міститься ні індивідуального, ні загального. Сприймання стає визначеним завдяки розумінню. **Буддисти** стверджували, що певне сприйняття – це вже не сприймання, так як воно зіпсоване впливом інтелекту, що підводить його у практичних цілях під категорію субстанції роду. Слово як похідний знак багатства об'єктів викривляє образ, заважає сприйняттю речі в її неповторності. Значне місце у психологічних вченнях індусів займало питання про ілюзії сприймання, галюцинації, сновидіння, а також можливостях особливого, надчуттєвого сприймання, що вивчалось Йогою. Сновидіння є не що інше, як свого роду галюцинації, що представляють оживлення підсвідомих вражень, що викликані попереднім сприйманням. Найбільшим предметом роздумів у індусів було *поняття «Я»*, в його різних формах: як можливо пізнання суб'єктом діяльності власного розуму, усвідомлюється при сприйманні тільки об'єкт чи також сам психічний акт, чи відповідає свідомість самосвідомості, досліджується «Я» безпосередньо чи через його прояви у мисленні, почутті. Існував і протилежний

погляд на поняття «Я». Вчення **Локайти** (чарваків) відкидало таке поняття як самостійної сутності. Вважали, що органи відчуттів нам нічого не говорять про «Я», а непряме значення, що отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи. Вони поєднували свідомість з організмом в цілому, з життєвою силою (загально біологічний початок), діяльністю органів відчуттів, з манасом (з психічним у широкому значенні слова).

5. Старослов'янські міфологічні вірування в душу

Древні слов'яни уявляли душу в різних образах. Найпоширенішим серед цих уявлень було уявлення душі у вигляді **вогню**, який мав своїм предметом таку творчу силу, без якої неможливе життя на землі. Різні прояви психічної діяльності уподібнюються вогню, що знаходить вияв у відповідних епітетах: почуття гаряче, тепле, полум'яне; любов і ворожнеча то запалюються, то згасають. Бог-громовник створює першу людину і запалює вогонь у її домашньому вогнищі. Мано, болотні вогні, і ті, що світяться на могилах, визнаються за душі померлих. Кожна людина, народжуючись на світ, отримує свою свічку, при смерті свічка згасає. Уявлення душі **зіркою** – походить від уявлення душі як вогню, бо вважались іскрами вогню, тому й смерть уподібнювалась падаючій зірці, яка швидко згасає. Кожна людина мала на небі свою зірку, а з її падіння припинялося життя. Слов'янські племена уявляли душу також у вигляді **диму, пари, вітру, тіні**. Якщо в трубі гуде вітер – це прикмета, що в хаті з'явилась душа, яку послано на землю для каяття. Існували уявлення душі у **тваринних образах**, а саме у вигляді комах і птахів. Душа померлого з'являється перед своїми рідними у вигляді метелика і літає навколо свічки. Душі померлих до поховання померлого сидять у вигляді птахів на димових трубах. З глибокої давнини в Україні вірили, що душа покійника протягом 40 днів літає у невідомому світі і з'являється у своєму домі щоночі, де вона у вигляді голубки купається у поставленій для неї воді. Могили посипають хлібними зернами, щоб годувати пташок небесних.

Існувало уявлення людини про душу в **образі людини**. У старовинному іконному живописі можна знайти зображення душі у вигляді немовляти, яке виходить з уст покійника разом з його останнім подихом. Лелека своїм довгим дзьобом дістає із криниці малятко – душу, приносить її в оселю, де має народитись дитина. **Образи русалок** репрезентували душі людей, які самі згубили себе і не були поховані. Живі

спілкуються з мертвими як з живими. Для русалок кладуть на вікна гарячий хліб, щоб вони насичувалися його паром. Померлі матері приходять уночі до своїх дітей, миють їх, розчісують, годують, встигаючи все це зробити до крику півнів.

О.М. Афанасьєв аналізуючи фольклорний матеріал, вказує на цікаву особливість тіней померлих, які розділяють долю стихійних духів у середовищі. В зимовий період, скуті холоднечею, морозами, вони ціпеніють, впадають у тривалий сон, як і всі творчі сили природи. Весною з відродженням Сонця і Бога-громовика душі пробуджуються до нового життя. Взимку, коли покійники страждають від холоду, серед двору запалюють вогнище: померлі батьки можуть зігрітися на тому світі. Весною, коли відмикається небо, душі померлих спілкуються з живими, відвідують родичів і знайомих, п'ють, їдять і радіють разом з ними.

Релігійні вірування та міфологія східнослов'янських племен

Серцевиною культури стародавніх слов'ян, як і культури будь-якого народу є світогляд. Уяву про світогляд стародавніх слов'ян дають їхні релігійні вірування та міфологія. Їх вивчення вимагає екскурсу в глибини стародавніх епох, оскільки вони почали формуватися ще на світанку людської цивілізації. Крім того, етнографія слов'янських народів дає нам багатий і дорогоцінний матеріал для вивчення релігійних вірувань стародавніх слов'ян та їх залишків у сучасній релігійній культурі.

Дослідники стародавньої культури відзначають, що первісні релігійні вірування мали характер практичний, домашній і господарський, необхідний людині на кожному кроці життя. За характером ці вірування були натуралістичного спрямування, тісно пов'язані з навколишнім світом. Людина прагнула бути в єдності і найкращих стосунках з природою, оскільки вона на кожному кроці переконувалась у своїй залежності від неї. Тому в первісних релігіях відображено шанобливе ставлення людини до навколишнього середовища — перш за все до сонця, води, землі, дерев і т. д., а особливо до тварин і птахів.

Ранні релігії стародавніх слов'ян були анімістичними (лат. *anima*, *animus* — душа, живе). Людина вірила, що все навколо неї живе: чуває, розуміє, має свої бажання, бореться за існування. Тому до природи стародавні слов'яни ставились як до живої істоти. Культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду. Основу анімістичного світогляду складають три елементи: аніматизм — оживлення, анімізм — одухотворення і антропоморфізм — уособлення (олюднення). Анімістичний світогляд був основою всіх стародавніх вірувань, він глибоко проник в художню культуру, навіть нашу мову. Ми й тепер говоримо: сонце сходить і заходить, ударив грим, буря виє, вітер свище — усе це вирази анімістичного світогляду, хоч ніхто тепер

не вірить в їхній реальний зміст, а сприймаємо це як фразеологічні трафарети. Але для стародавньої людини це була реальна правда.

Ранні релігійні вірування майже всіх народів Землі у своєму розвитку, крім анімізму, пройшли такі стадії: фетишизм, магія, тотемізм, землеробські культури, шаманство.

Фетишизм — віра в надприродні властивості різних предметів або об'єктів. Фетиші — це, як правило, матеріальні предмети, яким приписуються надприродні властивості. У східних слов'ян це — стріла, плуг, чаша, пізніше — меч.

Магія (буквально — чаклунство) — віра в існування надприродних засобів впливу на природу і людину. Існує багато різновидів магії: виробнича, лікувальна, землеробська, рибальська, військова тощо. У стародавніх слов'ян — це ворожбитство, замовляння, заклинання та ін.

Тотемізм — віра в те, що людина має родинні зв'язки з певним видом тварин. Тотем вважався покровителем роду, його шанували і забороняли вбивати. Пізніше родинних зв'язків стали шукати з рослинами, явищами природи (вітром, снігом, дощем, сонцем, зорями і т. д.).

Землеробські культури — це поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять. Особливо шанувалися богині, що впливали на родючість полів, розвиток рослинного і тваринного світу.

Шаманство — це віра в методи екстатичного спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб. Вірили, що дух (злий чи добрий) може вселитися в шамана і чинити певні дії. Шаманам приписувалась здатність передбачення, узнавання, супроводжувати померлого у підземному світі, впливу на докільця, забезпечення успіху для роду, його захист від різних негод. Шамани — прообраз штатних служителів культу в розвинених релігіях.

Всі ці форми ранніх релігійних вірувань були властиві релігії і міфологічному світогляду стародавніх слов'ян. З допомогою ранніх форм релігійних вірувань люди вчилися узагальнювати свій життєвий досвід, розвивати уяву про навколишній світ, шукати першопричину буття. Так у стародавніх слов'ян складалась уява про богів і першооснову світу, про походження життя (з'єднання небесного вогню і води, за стародавніми віруваннями, творить життя).

З давніх часів кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося своєму богові, але з часом склався пантеон слов'янських богів. У літописі Нестора під 980 р. зазначається, що Володимир Великий після вокняжіння в Києві звів пантеон язичницьких богів: "І поставив князь кумирів на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна із срібною головою та золотими вусами, далі Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і богиню Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами". Довгий час вчені вважали, що в цьому пантеоні князь об'єднав богів з метою створення уніфікованої державної релігії, яка б задовольняла потреби феодального суспільства в централізації державної влади. На перше місце було поставлено Перуна — бога-громовержця. Далі йшли боги місяця (Хорс), сонця (Дажбог), вітру, а можливо, і війни (Стрибог), охорони посівів

(Симаргл) і єдине божество жіночої статі (Мокош) — покровителька домашнього вогнища, любові і розмноження. Двоє з названих Нестором богів, Хорс і Симаргл, вважаються за походженням іранськими богами. Це підтверджує думку про те, що населення Давньої Русі мало поліетнічний характер, тому в пантеоні слов'янських богів були й неслов'янські, в даному випадку іранські.

Однак на початку ХХ ст. з'явилася версія, згідно з якою Володимир не влаштував пантеону слов'янських богів, а встановив культ єдиного верховного бога Перуна, виявивши тим самим прагнення до монотеїстичної релігії. Деякі документальні свідчення дають підставу вважати, що у 980 р. в Києві, а потім у Новгороді та інших великих містах Стародавньої Русі було поставлено дерев'яні скульптури самого Перуна. Пантеон же, ймовірно, народився в уяві християнських книжників кінця ХІ і початку ХІІ століття, які вважали, що язичництво мало політеїстичний характер і цим воно відрізняється від християнства.

Особливу шану в стародавніх слов'ян мали жіночі божества. Богинею — матір'ю світу була Лада, ім'я якої часто зустрічається в українському фольклорі. Поряд з чоловічим богом Ладом-Живом завжди стояло жіноче божество Лада-Живо. Символічним зображенням цих божеств було немовля, повний колос, виноград або яблуко, що виступали як символ продовження життя.

Перехід до землеробства утвердив у стародавніх слов'ян культ Матері-Землі і Золотого Плуга. Іпатіївський літопис повідомляє, що бог Сварог дав людям плуг і навчив їх обробляти землю. Матір-Землю символізувала у слов'ян богиня Берегиня. Земля вважалася центром Всесвіту, уособленням його було Прадерево Світу, яке й досі вишивають на рушниках у вигляді дивовижної квітки, дерева життя.

Професор Е. Анічков твердить, що Київська Русь мала три релігії: князь і його дружина своїм головним богом мали Перуна, купці і міщани визнавали свого бога торгівлі, Велеса, "скотья бога", простий народ цих богів не визнавав, але мав власних божків. Коли київські князі завойовували інші народи, то боги цих підкорених народів включались до пантеону своїх богів і були підлеглими щодо головного князівського бога. Пантеон Володимирових богів, на думку Е. Аніčkова, мав на меті політично об'єднати племена Київської Русі. Це були виключно княжо-дружинні боги, на чолі яких стояв Перун.

Стародавні слов'яни мали свій особливий добре розроблений релігійний календар. Його характерною рисою був тісний зв'язок з природою та хліборобством, він охоплював увесь господарський цикл. Усі свята в цьому календарі були пов'язані з однією ідеєю: вшанування Сонця і його супутних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом. Усе це складає основу хліборобства, важливого для селянина. Склався цей календар у полян, які в числі перших слов'янських племен перейшли до землеробства. (Поляни — східнослов'янське племінне об'єднання, що проживало в Придніпров'ї і низинах приток Дніпра (Прип'яті та Росі) в VI—IX ст. н. е.) Релігійний календар полян зазнав чимало впливів: східної і західної культури, римських впливів часів

Чорноморсько-Дунайської доби. З римської святкової культури стародавні слов'яни перейняли русалії, коляду, новорічні карнавали тощо.

Основний пантеон слов'янських богів доповнювала низка божеств нижчого рангу: Лель, Леля, Діванія, Дівонія, Дана, русалії, домовики, водяники, лісовики та ін. У кожного з них люди шукали мудрості, зверталися до них за щастям, ворожили, приносили жертви. Кожне з цих божеств було покровителем певного виду діяльності, роду, сім'ї. Підкреслимо, що для слов'ян не практикувалось принесення людей у жертву богам.

У світогляді стародавніх слов'ян, на думку багатьох вчених, ніколи не домінувало зло, перевага віддавалась добру. Ці дві сили уособлювали Білобог і Чорнобог. Один був народжений світлом, інший — пільмою, перший будував, другий руйнував.

Разом з віруванням у різних богів древні слов'яни обожнювали різних духів та сили природи: сонце, місяць, зірки, град, повітря, вітер та ін. Щороку 25 грудня пишню відзначалося слов'янами Різдво Всесвіту — час, коли народилась тріада світил: Сонце, Місяць і Зоря. Головним божеством тріади виступав Місяць, назва якого Дідух (в іранців Дадвах — бог-творець). Народний звичай зберігає святкування Щедрого вечора — свята народження Місяця, коли ліпилися пироги як жертвна страва богам, влаштовувалися посівання і співання щедрівок, тобто величальних гімнів богам як володареві води, рослинного і тваринного світу.

Особливу шану стародавні слов'яни віддавали деревам і птахам, що вважалися основоположниками або покровителями якогось роду, племені (прояв тотемізму). Перше місце у вшануванні займав дуб, особливо старий, — символ міцності; ясьень — символ Перуна; клен і липа — символи подружжя; береза — символ чистої матері-природи.

Священними вважалися птахи й тварини. Зокрема, зозуля — провісниця майбутнього; голуб — символ кохання; ластівка — доля людини; ворони — священні птахи; сова — символ смерті та пільми. Багатьом птахам приписувався дар пророцтва.

З тварин священними вважалися коні та воли, а з комах — бджола й сонечко.

Стародавні слов'яни вірили у безсмертя душі, але досить своєрідно. Вони вважали, що після смерті небіжчика в залежності від його чеснот душа могла вселитись в раба, стати добрим духом дерева, птаха або тварини, могла вселятись в іншу людину. Незалежно від перевтілень душі, вона завжди відгукувалась добром на поклик людини.

Отже, релігійні вірування стародавніх слов'ян максимально наближались до життєвих реалій і відображали у міфологічній формі прагнення єднання з природою, навколишнім середовищем, їх охорони. Вони формували думку про те, що добрі сили завжди мають перевагу над злими, що тільки мир і злагода дають змогу гідно продовжувати життя, забезпечують процвітання роду чи племені.

Вагомою складовою частиною світогляду стародавніх слов'ян була міфологія. За функціями й актуальністю слов'янська міфологія ділиться на декілька рівнів.

Вищий рівень характеризується найбільш узагальненим типом функцій богів (ритуально-юридична, військова, господарсько-природна), їх зв'язком з офіційним культом. До вищого рівня слов'янської міфології належали два праслов'янських божества: Перун та Велес, а також пов'язаний з ними персонаж жіночої статі, праслов'янське ім'я якого залишилось нез'ясованим. Ці божества втілювали в собі військову і господарсько-природну функції. Вони пов'язані між собою як учасники громового міфу: бог грому Перун, що сидить на небі, переслідує свого ворога, що живе внизу, на землі. Причина їх ворожнечі в тому, що Велес краде людей, тварин, а в деяких міфах — вкрав дружину Перуна. Велес, перетворившись у змія, ховається під деревами, камінням, перетворюється на коня, корову, людину. Перун стріляє в нього вогняними стрілами. Перемога завершується рясним дощем, що сприяє врожаю. Знання про повний склад праслов'янських богів вищого рівня дуже обмежені. Правда, деякі дослідники вважають, що вони склали своєрідний пантеон. Крім названих богів, до нього входили інші — Сварог і Сварожня, Дажбог і Ярило. До середнього рівня слов'янської міфології відносилися божества, пов'язані з господарськими циклами робіт і сезонними обрядами, а також боги — покровителі племен і різних родів, такі як Чур і Рід. Можливо, до цього рівня відносилась значна кількість жіночих божеств — Мокош, Лада та ін. Функції цих божеств дуже абстрактні. Це дозволяє іноді розглядати їх як персоніфікацію основних протилежностей первісного колективу — Доля-Лихо (Недоля), Правда-Кривда. І. Огієнко вважає, що з назвою долі, щастя, божества, очевидно, пов'язано загальнослов'янський термін "Бог". Наприклад, багатий (має долю, багатство) — небога (нешасний, бідний). Термін "бог" входив в імена різних слов'янських божеств — Дажбог, Чорнобог та ін.

Міфологізація історичної традиції приводить до появи міфологічного епосу. Героями слов'янського епосу виступають Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь, які вважаються засновниками м. Києва. Для праслов'янської міфології взагалі характерна реконструкція рівня генеалогії героїв. Противниками цих героїв виступають персонажі змієподібної форми та різні чудовиська. Пізнішими варіантами образів цих персонажів слід вважати Солов'я-Розбійника, Змія Горинича, а також казкові персонажі: баба-яга, кощій, чудо-юдо, лісовий цар, водяний цар, морський цар тощо. Казкові персонажі належали до класу шкідливих, від яких людина відмежовувалась.

До нижчого рівня слов'янської міфології відносяться різні групи неантропоморфної нечистої сили, духів, тварин, що пов'язані з усім міфологічним простором від дому до лісу, від чистого озера до болота. Це домовики, мавки, водяники, мара, кикимора, болотяники, криничники, очеретяники, польовики, гайовики, перелесники, чорти, дияволи тощо. Всі ці персонажі пов'язані з негативними явищами в житті людини, і вона різними способами їх позбавлялася, уникаючи зла.

Універсальним синтезом рівнів слов'янської міфології виступає дерево світу. У слов'янських фольклорних текстах цю функцію виконують вирій, райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До трьох основних частин світового дерева, за міфами, приєднані різні тварини: до вершини і гілок дерева — птахи (сокіл,

соловей), сонце і місяць; до стовбура — бджоли; до коренів — хтонічні тварини (змії, бобри). Світове дерево в цілому порівнюється з людиною, особливо жінкою. За допомогою світового дерева в образній формі моделюється потрійна вертикальна структура світу — три царства: небо, земля, підземелля; чотирирівнірна горизонтальна структура: північ, захід, південь, схід; життя і смерть (в календарних обрядах зелене і квітуче дерево формувало сприйняття цілісної картини світу).

Творцем Всесвіту в українській міфології виступає один з богів під назвою Род. Він жив на небі, їздив на хмарах, дарував життя всьому живому, проливав дощ на посіви жита і пшениці, дарував людині долю. Він єднав усю родину: померлих предків, живих нащадків і майбутні покоління. Цей бог залишився довго в пам'яті народу і, на думку етнографа Г.С. Лозко, вшановувався подекуди аж до ХІХ ст. Йому відповідало жіноче божество Рожаниця, що була покровителькою плодючості і мала таємний зв'язок з зірками. Стародавні слов'яни уявляли душу як іскру небесної зорі, яку запалює бог при народженні дитини і гасить, коли людина помирає.

Археологи знаходять найдавніші зображення Рода і Рожаниці у вигляді скульптур, які, вірогідно, мала кожна сім'я. Їх зображення збереглися на вишитих рушниках і в наші часи, у формі стилізованих мотивів дерева життя. Етнографічні знахідки фіксують, що в деяких селах зображення родовідного дерева на дверях хат практикувалось ще на початку ХХ ст. Чоловіків зображували у формі листків цього дерева, а жінок — у формі квіточок. У випадку смерті людини біля її імені малювали хрестик, а коли народжувалась дитина, то домальовували нову гілку з листками або квіточками.

Деякі етнографи вважають, що культ Рожаниці виник в епоху матріархату, згодом це божество було втілене в образах Лади та її доньки Лелі. Ці образи нерідко зображували у вигляді близнюків, які в народі і до наших днів вважаються священною ознакою високої плодючості. У суспільній свідомості наших пращурів образи Лади та Лелі ототожнювалися з сузір'ями Великої та Малої Ведмедиці. Щодо походження культу Рода, то він виник, на думку деяких дослідників, в епоху патріархату, тобто бронзи. Згодом це божество перетворилося в хатнього домовика, який за народними повір'ями проживає біля домашнього вогнища і є його охоронцем.

У давнину на честь Рода і Рожаниці жерці приносили жертву у вигляді хліба, меду, сиру та куті. Перед вживанням ритуальної їжі (куті) на різдво глава сім'ї кидав першу ложку вгору (в стелю) як жертву богам. Етнографи фіксують побутування цього звичаю і в наші дні в багатьох селах України.

Міфологічні погляди стародавніх слов'ян включають міфи про створення світу з яйця-райця. Сонце в цих міфах зображене в образі Жар-птиці, яку хоче викрасти злий чарівник (Зимовий холод). Жар-птиця встигає знести золоте яйце, яке стає навесні новим джерелом світла і тепла, пробудження і воскресіння природи. Воно опромінює, зігріває землю, розганяє тумани, викликає рясні дощі. Внаслідок цього настає весна, а потім літо. З яйця-райця з'являється все живе на Землі. Деякі дослідники вважають, що уява про сакральний характер яйця як відродження душі померлого була характерна

для культури скіфів. Наприклад, покійників скіфи ховали в яйцеподібних курганах, а поховальні ніші обсипали жовтою глиною на зразок жовтка. З уявою про те, що яйце є джерелом усього живого, пов'язаний звичай розписувати писанки до Великодня. В Україні дуже розвинуте писанкарство як різновид образотворчого мистецтва. У дні Великодніх свят писанки дарують у супроводі обрядового цілування з побажанням здоров'я і довголіття. В поминальні дні українці на могили родичів кладуть писанки і паску, вшановуючи пам'ять про своїх предків.

Міфологія стародавніх слов'ян включає погляд на походження людини. Первісним матеріалом, з якого створено людину, було дерево. Це перш за все дуб, ясен, бук або просто пенюк. Але для оживлення потрібна жива іскра, небесний вогонь. Тому міфологія слов'ян, як і інших народів, пов'язує оживлення з блискавкою. В індійській міфології перший чоловік народився від блискавки. За грецькою міфологією, Прометей викрав у богів небесний вогонь і оживив ним першу людину. Слов'янський Дажбог таємно зійшов на землю і своєю життєдайною іскрою в чудесний спосіб запліднив дочок Отця Русі. У належний час дочки народили потомство. Бог земного достатку Велес прийняв пологи і забезпечив дітям щасливий добробут. У міфі відображено ідею єдності духовного (небесного) і матеріального (земного), яка була характерна для світогляду стародавніх слов'ян. З тих пір, згідно з міфом, слов'яни стали вважати себе дітьми Дажбога. Існують міфи про божественне походження інших народів. Так, за міфологією, євреї походять від сина бога Яхве, а родоначальником німців є бог Один тощо. Наші далекі предки продовження роду розглядали як священну справу, отже, при цьому шукали покровительства надприродних сил. Віра в божественне походження народу формувала впевненість людей в їх історичному призначенні, виховувала почуття злагоди, милосердя, поваги і любові до народу та рідної землі.

Світорозуміння у слов'янській міфології описується в дуалістичній формі (через парні протилежності), що визначає просторові, часові, соціальні характеристики світу. Дуалістичний принцип протиставлення приємного і неприємного, сприятливого і несприятливого для людини чи роду реалізовувався через міфологічні персонажі, що мали позитивні або негативні функції, або через персоніфікованих членів опозиції. Такими є доля і недоля, щастя і нещастя. У праслов'ян позначення позитивного члена цієї опозиції мало смисл: гарна частина — в ритуалі гадання; вибір між долею і недолею у балтійських слов'ян пов'язаний з протиставленням Білобога і Чорнобога, у східних слов'ян — Добра доля, Зла доля (лихо, злидні). Якщо боги були милосердні, то вони давали людині добру долю. Але природний оптимізм праслов'ян знаходив способи вимагати у богів щасливу долю. Наприклад, Прокопій Кесарійський описав звичай антів приносити жертву богу Сварогу, якщо він збереже воїнам життя на війні і забезпечить перемогу. Коли після жорстоких боїв воїн залишався живим, тоді він приносив богові жертву і заявляв, що умилостивив свою добру долю.

В основі поглядів стародавніх слов'ян на створення світу теж лежить дуалізм. В одному з міфів розповідається, що Бог запрошує Сатанаїла творити світ і радиться з

ним як з рівним. Чорт встановлює з Богом панібратські стосунки. Бог посилає чорта в безодню моря принести піску для створення землі. Чорт приносить пісок, але не весь віддає Богові, приховавши трохи в роті. Бог з отриманого піску створює землю, чорт встигає внести і свою частку в процес творіння. Випльовуючи пісок, він створює скелі і гори. Бог створив собі янголів, щоб прославляли його в небесах. Сатана й собі натворив різних бісів і чортів, щоб насолоджуватись славою у пеклі. Таким чином, Бог і Сатанаїл, за міфом, виступають як дві рівні між собою і вічні сили: сила добра і сила зла. Слов'янська міфологія, як вважають деякі вчені, зазнала впливу індо-іранської міфології.

Міфологія і релігійні уявлення кожного народу мають своє соціальне підґрунтя, оскільки вони формуються в конкретно-історичних умовах. Саме цим обумовлюються характерні особливості міфології стародавніх слов'ян. Ці особливості виявляються порівняльним шляхом. Наприклад, грецька міфологія складалася в умовах рабовласництва, її легенди оспівували богів і героїв, які були далекі від земних справ та настроїв народу. Це були аристократичні боги. Стародавні слов'яни не знали рабства в такій формі як це було у країнах Західної Європи. Вони жили дружніми родинами, де панувала общинна рівність. Тому персонажі слов'янської міфології були простими, людяними, земними і доступними.

У грецькій міфології лише Прометей іде до людей, несе їм вогонь і тепло. Але це не бог, на його дії Олімп реагує жорстоко. Прометея приковують до скелі, де орел щоденно довбає його груди й пожирає печінку. У слов'янській міфології кожний бог іде до людей і допомагає їм. Так, Сварог — бог Сонця, передає світло своєму синові Дажбогові і спускається на землю, щоб навчити людей користуватися вогнем і ковалювати. Він особисто виконує шлюбну обрядку, запроваджує шлюбний обряд. Згодом він піклується про ліси, поля, засіває їх квітами і зіллям. Опіку над сонцем Дажбог на цей час передав Хорсу.

У грецькій міфології лише Пан є богом родючості лісів, садів і ланів. Але Пан — це напівлюдина і напівтварина, він є об'єктом глузування іменитих богів грецького Олімпу. У міфах стародавніх слов'ян багато богів опікує природу, води, ліси, різні насадження, худобу, сільське господарство (Велес, Мокош, Лада, Овсень, Ярило, Купайло, Жицень та ін.). Всі ці боги рівні між собою і мають нормальні стосунки з верховними богами і людьми.

Якщо у стародавніх греків народ святкував лише одне свято на честь бога виноградарства Діоніса, то стародавні слов'яни влаштовували свята щомісяця на честь богів-покровителів. Масовими і веселими були свята Коляди — зустріч нового Сонця, Нового року; Лади — зустріч весни, Ярила — початок і кінець сівби; Жиценья — завершення всіх польових робіт і т. д. Характерним є те, що вказані свята були підпорядковані трудовому ритмові життя, порам року, сезонним циклам польових робіт. Важливою рисою вірувань слов'янської доби була життєрадісність і оптимізм наших предків. У слов'янському пантеоні не існувало жорстоких богів. Наші предки жили у злагоді і єднанні з природою. Вони були дітьми природи, відчували її любов і

ласку. Багато дохристиянських свят і обрядів, звичаїв і традицій, як зазначають окремі дослідники, були згодом пристосовані до нової релігії.

При всій різноманітності міфів за сюжетними лініями їх можна поділити на такі цикли: космологічні міфи — про створення світу і походження життя; теогонічні — про походження богів; антропологічні — про створення людини; тотемічні — про походження тотемних предків, окремих племен, роду; есхатологічні — про кінець світу і майбутнє; календарні — про циклічну зміну пір року та пов'язані з господарською діяльністю; історичні — про звитяжні вчинки героїв і контакти людей з богами. Тематичні сюжети міфів тісно переплітаються між собою. Наприклад, у міфах про добування вогню активно взаємодіють як люди, так і боги.

Міфологія стародавніх слов'ян, як припускають вчені, була своєрідною системою фантастичних уявлень про навколишній світ. Але її цілісність була зруйнована в період суцільної християнізації українського суспільства. До наших днів дійшли лише окремі міфологічні тексти. Спроба створити цілісну систему старослов'янської міфології можлива лише шляхом реконструкції на основі вторинних джерел.

У цілому в культурі стародавніх слов'ян можна виділити дві групи релігійних вірувань: обожнення природи і культ роду. По-перше, для стародавньої людини вся природа була живою, населеною безліччю різних божеств. У відповідності з такими поглядами у людей з'являлися своєрідні свята і обряди, пов'язані з порами року та збиранням врожаю, в них був відображений хліборобський і скотарський побут наших предків. По-друге, стародавні слов'яни вважали, що всі дії і вчинки в їх житті супроводжують предки, особливо під час весілля, похорону та народження. Тому в них було багато свят і обрядів на честь предків, їм приносили жертви, вшановували пам'ять померлих. У ранній період історії слов'ян, як стверджують деякі вчені, постійних храмів і професійних жерців ще не було. Вони молились і приносили жертви богам та на честь предків на лоні природи. Лише напередодні запровадження християнства у слов'ян з'явилися місця для моління (капища) і професійні служителі культу (волхви). Релігійні вірування і міфологія стародавніх слов'ян стали культурним полем, на ґрунті якого поширювалось християнство, запроваджене в Київській Русі.

Рекомендована література

1. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К., 1983.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.